

Luku 6

Miten selviytyä keski-ikästä?

Paavo Oinonen

Keski-ikä on kaikkea muuta kuin elämäkulun tasaantumista. Se on liikkumista tunteiden sokkelossa, jossa ihminen etsii, kokeilee, kuvaa vaikutelmiaan, tekee valintoja ja tiliä menneisyyden kanssa sekä sulkee arjestaan asioita pois. Elämänvaihetutkimuksen mukaan keski-ikästä on tunnistettavissa nouseva, toimeenpaneva ja hyväksyvä vaihe, joissa kussakin korostuvat erilaiset roolit.¹ Kun keski-ian käsittää näin, on ymmärrettävissä, että se voi sisältää niin kriisin kuin viidenkymppin villityksen ja lopulta kasvaa selviytymiskokemukseksi. Mitä ja millaista keski-ikästä selviytyminen on?

län karttumisen kokemuksen hahmottamisesta on 2000-luvulla enemmän lähteitä kuin koskaan aiemmin. Keski-ikäisyyden ja vanhenemisen tunnot ovat elämäntaito-oppaiden ydintä. Sellaisen sivuilta voi selvitä, että syvää keski-ikäisyyttä merkitsee lähestyvä viidenkymmenen ikävuoden rajapyykki. Asian tietää muun muassa siitä, että ystävät ovat alkaneet puhua, mitä tekevät eläkepäivillään.²

Tieteellisen maailmankuvan luottaville tutkittu ilmiö tulee tutkimustulosten myötä aiempaa todellisemmaksi. Kun yhteiskuntatieteilijät, humanistit ja sivistysjärjestöt kiinnostuivat 1980-luvulla suomalaisten elämäntavasta, avautui uusia mahdollisuuksia ikäkausikokemusten havainnoimiselle. Silti on merkille pantavaa, että kun tarkastelussa ovat suomalaisten elämäntarinat 1900-luvun alkukymmeniltä nykypäiviin, varhaisimmissa kokemukertomuksista keski-ikää on joskus vaikea tunnistaa, sillä se on monesti jäänyt sanoiksi pukematta, mutta ajatukset elämästä prosessina, erilaisina pakkoina ja valintoina seuraamuksineen, ovat olemassa.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli mukana toteuttamassa muistitietokeräyksiä ja toimitti tutkimusaineistoista julkaisuja, joissa muun muassa hahmottuu nuoren aikuisuuden päätyminen, perheen ja lapsien aiheuttamat muutokset sekä karttuvien vuosien merkitykset. Näkyvillä ovat heteroseksuaaliset parisuhteet ja perheet, eivätkä muunlaiset kokemusmaailmat nouse esille.

Keski-ikä on silti paikannettavissa. Se on tuntemuksiksi jäsenyvä ja verrattavissa muiden oletettuihin kokemuksiin. Vuonna 1988 ilmestyneessä kirjassa *Se on elämää* toimihenkilöt kertovat elämäntarinoitaan. Tunnuksomaisessa kokemukertomuksessa vähän päälle nelikymppinen naispuolinen pankkitoimihenkilö uumoili olevansa sopivan ikäinen, ei liian nuori mihinkään eikä liian vanha. Hän tunsu tulleensa ikään, jolloin uskalsi seistä rohkeasti vatsa sisällä ja rinta ulkona tai päinvastoin. Liiallisen itsensä tarkkailun aika oli ohitse, ja hän saattoi antaa aikaa ympäristölleen, josta löytyivät pienet onnelliset asiat.³

Ei kuuta taivaalta

Vaikka nimenomaisesti naisten elämäkerta-aineistoissa toistuvat kuvaukset luopumisesta ja vähään tyytymisestä, keski-ikässä oma tila ja ääni ovat löytyneet. Elämäkertakokoelmassa *Satasärmäinen nainen* vuodelta 1992 muistelijä kertoo, miten hän tunsu vuonna 1969 tapahtuneen eron jälkeen uudenlaista vapautta. Aiemman esimerkin tavoin nainen oli vähän yli nelikymppinen. Hän ryhtyi

käymään mukavassa porukassa päivä- ja naistentansseissa ja aktiivinen elämänvaihe johti ”suureen rakkauteen”, joka ”alkoi toveruudella, lämpeni voimakkaaksi tunteeksi, kesti kolme kuukautta, hiipui hyväksi ystävyudeksi ja viimein iloiseksi muistoksi”.⁴ Jos muistelijan kokemuksen asettaa elämänvaihetutkimuksen asteikolle, on kyse keski-ikäisen toimeenpanevasta vaiheesta ja siirtymisestä kohti hyväksymistä.

Elämäkerran kirjoittajan naistentansseissa käyminen uusien ystävien kanssa kertoi vapautumisesta. Naisten- ja päivätanssit ovat olleet tärkeä suomalaisten naisten emansipoitumisen ilmentymä. Keski-ikäistymiseen ne liittyvät siten, että huvittelu oli tarkoitettu varttuneelle asiakaskunnalle. Päivätanssien nousukausi oli alkanut 1970-luvulla, kun naisille oli käynyt mahdolliseksi mennä ravintolaan ilman miesseuralaista. Päivätansseilla tarkoitettiin iltapäivällä noin kello 16–19 aikaan järjestettyjä tilaisuuksia. Jos tapahtumaan sisältyi naistenhaku, oli kyse naistentansseista.

Vahvasti kaupunkilainen ilmiö viesti yhteiskunnan muuttumisesta, ja se näkyi seurustelutapojen ja alkoholinkäytön sääntelyn vähenemisenä. Suomen valtio päästi keskioluen vuoden 1969 alusta vähittäiskauppaan ja baarimyyntiin. Keskiolutbaarien ohella oli nopeasti kasvanut ravintoloiden määrä, ja tämä oli merkinnyt koventunutta kilpailua asiakkaista. Moni asia muuttui nopeammin kuin sotasukupolven tiukkoihin parinmuodostuksen sääntöihin kasvaneet pystyivät ymmärtämään. Kaikki eivät sitä ensi alkuun edes hyväksyneet. Ravintoloiden penseys ilman miesseuralaista liikkuneita naisia kohtaan vaihtui 1970-luvulle tultaessa myötämieleksi.⁵

Satasärmäisen naisen 1990-luvun alun aineistossa keski-ikäisen kriisistä selvinnyt nainen kertoi, miten hän saattoi elää edelleen parisuhteessa miehen kanssa, vaikka molemmat olivat löytäneet erilleen kasvamisen myötä omat tapansa viettää vapaa-aikaa. Noin 57-vuotiaan emännän mukaan niin miehen runsas alkoholin käyttö kuin lasten syntymät olivat vuosien ajan olleet toistuneita huolenaiheita. Elämää taaksepäin katsoessa hän kuitenkin oli kiitollinen viidestä lapsestaan ja lastenlapsista. Tilalla poika oli jo auttamassa isäänsä. Nainen on löytänyt harrastukseksi ulkomaanmatkat, joita pariskunta ei tehnyt yhdessä, vaan molemmat toteuttivat lomat omia reittejään. Näin oli parempi molemmille.⁶

Ehkä sopuisan omien teiden kulkemisen ja silti jatkuneen kumppanuuden selitti yhteinen maatila. Pariskunnalla oli kuitenkin tilan hoidon takia jotakin yhteistä. Muistelmaa leimaa alun synkeyden ja alistuneisuuden jälkeen naisen tyytyväisyys mahdollisuudesta elää tasavertaisena miehensä rinnalla. Ennen toista maailmansotaa syntyneiden kiitollisuuden tunnetta on mahdollista ymmärtää muistelijoiden kokemusmaailmalla, johon kuului yhtäältä pelko sairastua vakavasti ja toisaalta sota-aikojen vaikeuksien muistaminen.

Seesteisen elämäkerran on kokoelmaan laatinut vuonna 1937 syntynyt ylitorniolainen pankkitoimihenkilö, jonka maalaislapsuuden muistoihin on kuulunut sota evakkomatkoineen. Sosiaalista nousua ja muotoutuvaan hyvinvointiyhteiskuntaan kasvamista tuki naisen lukuinto, joka johti kauppaopistossa suoritettuun tutkintoon. Optimistista persoonaa muovasi tuberkuloosista toipuminen. Kirjoittamishetkellä keski-ikäisen muistelijan vuonna 1960 solmima avioliitto on ollut lapseton mutta onnellinen, ja sitä ovat leimanneet yhteiset harrastukset kuten vaikkapa ulkomaanmatkat kaupunkikohteisiin. ”Pois on kävellyt nuoruus, kohta keski-ikäkin, mutta ei ikä eikä myöskään mieheni diabetes sekä sydämen vajaatoiminta estä matkustamista eikä luonnossa kulkemista.”⁷ Viisikymmentäneljävuotiaana hän toivoi terveyden jatkuvan vielä eläkepäivillä yhdessä miehensä kanssa.

Riittävän eheä parisuhde oli avain naisten kuvaamaan tasapainoiseen keski-ikäisen kokemukseen. Muisteluun kuuluu, että mennyt näyttyytymä kamppailun, ristiriitojen ja eteenpäin pyrkimisen areenana, jonka vastapainona nykyhetki tarjosi seestyneen tarkkailupisteen. Näin teki vuonna 1949

syntynyt nainen, joka päätyi äidiksi uusperheeseen, hankki keittäjän ammattitutkinnon ja kiinnostui keski-ikänsä kynnyksellä ammattiyhdistystoiminnasta. Miehen mukana olivat tulleet edellisen avioliiton lapset, jotka kasvoivat osaksi perhettä, ja se laajeni vielä yhdellä tyttärellä. Nelikymppisenä nainen ymmärsi ohittaneensa mahdollisen keski-ikänsä kriisin ja käsitti vasta nyt löytäneensä itsensä. Kuuta taivaalta ei ollut tarpeen tavoitella, mutta hän tiesi, mitä halusi, osasi ja mitä tahtoi tehdä. Tuntui, että hänellä oli hyvä perhe ja onnellinen avioliitto.⁸

Useimpien naiselämäkertojen nykyhetkessä suuret taistelut oli käyty, ja oli aika tehdä itsearviointi. Elämän avainkohtien kirjaaminen tarjosi elämäkerran laatijalle mahdollisuuden punnita onnistumiset ja epäonnistumiset. Samalla kun 1990-luvun alun naisten elämäkertoissa näkyy keski-ikänsä mukanaan tuoma tyyneys ja itsensä hyväksyminen, toisaalta esillä ovat myös elämässä selviytymiseen ja uraan liittyneet paineet. Näin on laita eritoten muutamissa korkeasti koulutettujen uranaisten Satasärmäisen nainen -kilpailun muistelmissa.

Tunteet, elämän kuumemittari

Edelliset naiskertoajat arvioivat keski-ikänsä irtiotoja ja vanhenemisen hyväksymistä ikään kuin oman sisimmän suunnasta. Sen sijaan vuoden 1994 mieselämäkertojen kokoelmassa *Eläköön mies* varsinkin ennen sotaa ja sodan aikana syntyneiden elämämpiireissä käydään valtaosin ulkoista kamppailua köyhyyden ja kovan ruumiillisen työn kurimuksessa.⁹

Vaikka keski-ikänsä ehtineiden ja osin sen ohittaneiden miesten teksteissä painottuu miltei masokistinen itsekurin ja selviytymisen eetos, joissakuissa kirjoitelmissa miehet porautuvat syvälle keski-ikästä selviytymisen keinoihin ja ikääntymisen tunteihin. Silloinkin leimallista on miesten ongelmien ratkaisujen löytyminen omassa päässä, ei niinkään yhdessä puolison kanssa pohtien. Toki muun muassa 1930-luvun alussa syntynyt muistelija tunnustaa, miten heikon itsetunnon ja viinan yhdistelmä vie miehen pohjamutiin, josta ”eivät nouse kuin vahvat yksilöt, varsinkin jos he saavat tukea omalta perheeltä”. Ikävuosiltaan sotien sukupolvea henkilöinyt – vuonna 1924 syntynyt – muurari kävi lävitse taipumustaan masennukseen ja liikaan huolehtimiseen.

Keski-ikänsä suurimmaksi kriisiksi mies nimesi lähellä viidenkymppin ikää vaivanneen impotenssin, josta hän kertoi selvinneensä ilman, että vaimokaan ”olisi nostanut siitä sen suurempaa meteliä”. Hän antaa tunnustusta itselleen siitä, ettei hän ole vienyt pulmiaan kapakoihin alkoholin voimalla ratkottaviksi. Muistelu kasvaa mitä selkeimmäksi keski-ikänsä hyväksymisen ja selviämisen kuvaukseksi, jossa itseksensä viihtynyt mies voi kesäöisin järven rannalla kuunnella surunvoittoista rantasipin laulua.¹⁰

Siinä missä muurari painottaa selviytymistään keski-ikänsä seesteisyyteen omana kamppailunaan, vuonna 1941 syntyneen diplomi-insinöörin perhekeskeiselle elämälle on antanut tahdin asiantuntijatyö sekä hyvä suhde vaimoon ja lapsiin. Silti kirjoittamishetkellä vähän päälle viisikymppinen pystyy arvioimaan uraputken hintaa. Nimittäin koskaan ei ollut syntynyt sellaisia tunnesiteitä kahteen poikaan siten kuin hän olisi ihanneisänä halunnut.

Vaimon vakavan pyöräilytapaturman ja siitä toipumisen myötä pariskunta oli löytänyt uuden yhteyden, ja kirjoittamishetkellä muistelija pystyi näkemään, miten lapsuuden arvomaailma ja maailmankuva kulkivat yhä mukana aiheuttaen vaikeuksia. Vaikka kirjoittaja ei tarkemmin täsmennä, mitä hän tarkoitti kiinnikkeillä menneeseen, kyse oli ilmeisimmin kamppailusta ulos herkkyyden kieltävästä mieskuvasta: ”Olen kuitenkin tullut näkemään, että tunteet ovat elämän kuumemittari eikä niitä pidä jäädyttää. Jos niin tapahtuu, on seurauksista kärsittävä ennemmin tai myöhemmin.”¹¹

Oman kokemuksen korostus ja kärsimättömyyden ilmaukset ovat keski-ikäistymisen tuntemuksia, jotka korostuvat myöhemmissä ikäluokissa. Tästä antaa viitteitä yhteiskuntatieteellinen tutkimus. Kun sosiologi Johanna Jääsaari kartoitti 1980-luvun jälkipuoliskolla suomalaisia elämäkertoja, hän havaitsi, että tasapainoinen perhe-elämä tunnistettiin tärkeäksi, mutta samalla se oli muuttunut elämän itsestäänselvydeksi. Onni oli osunut kohdalle ilman suurempia ponnisteluja. Hänen tulkintansa mukaan palkkatyön merkitys oli muuttunut toisenlaiseksi kuin mitä se oli ollut aiemmille sukupolville. Uudessa keskiluokassa ei enää uhrauduttu perheen eikä työnkään vuoksi.¹²

Vaikka tutkimusaineisto oli pieni ja paikallinen, se kertoi entistä selkeämmin muutoksesta. Suurten ikäluokkien myötä Suomi kaupungistui, ja maalaisyhteisön työkeskeinen raataminen ei urbaanissa ja vaurastuvassa maassa ollut enää ainoa vaihtoehto selviytyä. Nämä uudet mahdollisuudet olivat jäsenyneet 2000-luvulle tultaessa parisuhteiden moninaiseksi reflektioksi.

Elämäkertakilpailujen aineistoista vahvistuu käsitys, että omasta elämästä kirjoittaminen nimenomaisesti on yksi keino käsitellä ja saada selvyttä keski-ikäisyydestä ja siihen liittyvistä asioista. Karuimmillaan kynä kädessä istuja havaitsee, miten eleyksi elämäksi ymmärrettävä reitti ei ole kulkenut ennakkosuunnitelmien mukaan. Jotain tärkeää on jäänyt tekemättä tai ymmärtämättä. Jälkikäteen vääriksi ymmärretyt valinnat kaihertavat edelleen silloin, kun on mahdollista avalla ja järjestellä muistin lokerikkoja.

Muistelijoiden kirjoituksissa menneisyys saattaa näyttää vaikealta, miltei pujottelulta umpikujia väistellen, mutta kirjoittaminen on luonut eleylle elämälle kehikon, jossa kipeät muistot ja ilonaiheet ovat löytäneet paikkansa. Kaihertus on olemassa koteloituneena, mutta sen voi poimia tyyneesti tarkasteluun, ja pieni epämukavuuden aistimus on hyväksyttävä osaksi keski-ikäisen tunnekarttaa. Tarinaksi järjestettyyn menneisyyteen on kiinnittynyt merkityksiä, jotka antavat mieltä nykyisyydelle. Kuten erään elämäkerran laatija päätti tekstinsä: teki hyvää kirjoittaa.

Moottoripyörällä

Kirjoittaminen oman elämän järjestämisenä näkyy miltei lajityyppiksi hahmottuneissa keski-ikäisten miesten motoristitarinoista. Miehen keski-ikässä moottoripyöräilyllä on erityinen rooli, ja motoristielämän oletettu lumo ei ole vedonnut pelkästään toiminnallisiin teoisiin vaan myös akateemisiin kynäniekkoihin ja toimittajiin.

Kaiken kaikkiaan motoristien joukko on tätä kirjoitettaessa kirjava mutta harmaantuva. Tilastojen mukaan vuonna 2019 tyypillinen suomalainen Harley-Davidsonin ostaja oli 45–64-vuotias mies. Uusissa kusseissa ei ollut yhtään 18–24-vuotiasta. Nuorimmat legendaarisen amerikkalaispyörän hankkineet olivat 25–29-vuotiaita: kolme miestä ja yksi nainen.¹³

Siinä missä moottoripyörä oli sotien jälkeen miesten työmatkojen kulkupeli, se on muuttunut harrastevälineeksi, jolla on vahvoja elämäntapaa ja identiteettiä kiinnittyviä merkityksiä. Sysäykset tähän on antanut yhdysvaltalainen populaarikulttuuri. László Benedekin elokuva *The Wild One* vuodelta 1953 ja Dennis Hopperin vuoden 1969 *Easy Rider* mytologisoivat motoristien kapinallisuuden ja vastakulttuurisen vapauden kaipuun.

Kaksipyöräisestä tuli riippumattomuuden tuntua hakeneen nuorisokulttuurin ja vauhdin hurman tunnus, joka kuitenkin viimeistään 1970-luvulle tultaessa alkoi menettää lyhytaikaisesti kukoistanutta kulkuneuvojen kuninkuuttaan. Suomessa henkilöautokaupan sääntelyn purku ohjasi vaurastuvat nuoret autoliikkeisiin, mutta moottoripyörän symboliarvo ei ole kadonnut, vaan se on

jalostunut populaarikulttuurin vahvistamien merkitysten myötä. Vuonna 1974 ilmestynyt yhdysvaltalaiskirjailija Robert M. Pirsigin teos *Zen ja moottoripyörän kunnossapito* älyllisti moottoripyöräilyn aikuisten miesten elämäntavaksi.

Kirjan minäkertoja retkeilee 11-vuotiaan poikansa kanssa pitkin Yhdysvaltoja ja pohtii suhdettaan liikkumisvälineeseensä ja jälkikasvuunsa. Keskushahmo löytää merkityksellisen moottoripyöräilyn ymmärtämällä, että jokaisella laitteella on persoonallisuus, joka on erottamattomasti kytköksissä sen teknologiaan. Kaksipyöräisellä liikkuminen ei ole pelkästään kohteesta toiseen siirtymistä vaan on kyse mielen, aistien ja oman minuuden avaamisesta sairauden varjostaessa iloa. Pirsigin minäkertoja hakee yhteyttä maailmaan ja koettaa pitää itseään kunnossa.

Vaikkei tätä maineikasta matkakirjaa mainittaisi, monet muistelmiksi muovatut ikämiesten taipaleet pyörän ohjaimissa, on laadittu pirsigläisessä hengessä. Tulevaisuudentutkija Mika Mannermaa kirjoittaa keski-ikäisen moottoripyörämiehen tunnoista vuonna 2002 ilmestyneessä *Matkaksi* nimetyssä kirjassaan. Mieskertojan ääni on yksikön kolmanteen persoonaan kirjoitettu ”hän”, joka antautuu motoristin vapauden huuman vietäväksi.¹⁴

Siinä missä Mannermaa oli kirjaa tehdessään neljäkymmentä vuotta täyttänyt, Harrikan hankkinut toimittaja Risto Lindstedt lähenteli kuuttakymmentä. Jo ennen näitä matkajia, vapautta ja nuoruutta viestittänyt moottoripyöräily oli muuttunut ikämiesten tunneasiaksi, jonka Lindstedt pukee sanoiksi. Ihminen tajuaa kulkemansa taipaleen ja sen, ettei terveitä elonpäiviä todenköisesti ole edessä lähellekään niin paljon kuin niitä on takana. Myös Mannermaan ajatukset laukkaavat menneeseen arvioimaan elettyä elämää, mutta tätä tiiviimmin elämän haurautta luotaa 59-vuotias Lindstedt, joka miettii ajamiseen liittyvää banaalia vapauden ideaalia ja ikämiehen olemustaan. Hänen mukaansa moottoripyöräilijän on pakko pystyä itseironiaan.

Kun kertoja on seisahtanut Aulangon luonnonsuojelupuiston parkkiin, hän huomaa lapsen isänsä kanssa: ”Isä, isä, kato hieno pyörä”. Kun kuski vetää kypärän päästään, huomaa lapsi Lindstedtin sanoin huijauksen ja jatkaa: ”Ja vanha äijä.”¹⁵ Nimeltään Lindstedtin vuoden 2008 kirja on *Moottoripyörä ja miehen mieli. Erilainen matkakirja*. Erilaista tuokiokuvissa on voimakas pyrkimys itseän kohdistettuun armollisuuteen. Pojan havainto nolostutti, mutta ei vienyt matkajan mielentyyneyttä, sillä viisikymmppisenä Harrikan hankkinut mies tiesi, mitä halusi ja miten pikkulasten ajatus kulkee. Matkaja oli itsekkin isoisä ja ymmärsi, että oli viimeiset hetket rohjeta toteuttaa unelmansa.

Nämä miehet eivät asetu nuorten fiktiivisten elokuvakapinallisten nahkoihin, vaan heidän on ironisoitava ja kirjoitettava auki vapaudenkaipuunsa. Mannermaalla matka oli yhtäältä pakoa ahdistuksesta ja rutiineista. Toisaalta hän jäljitti kadotettua nuoruuttaan tai vielä enemmän nuoruutensa täyttymättömiä haaveita.¹⁶ Ja vaikka nahkapukuun sonnustautunut kertoja tunnusti moottoripyöräilyyn liitetyn kapinan myyttisyyden, hän piti liikkeellä oloa selviytymiskeinona.

Mannermaan kertoja on tyytymätön, kun taas Lindstedtin motoristi on tyyni. Ajaahan ensimmäinen ilmeisimmin pakoon ahdistusta ja toinen elämää kiinni. Molemmat voivat olla selviytymiskeinoja. Kenties vanhempi mies oli rauhallinen siksi, että hän oli keski-ikäisen reunamilla, siirtymässä seuraavaan ikävaiheeseen. Tulkitsijasta riippuen keski-ikäisen perälauta voi 2020-luvulla olla kuudenkymmenen tuntumassa tai venyä jopa kuuteenkymmeneen viiteen ikävuoteen saakka.

Jos näille tien päällä viihtyneille lukeneiston edustajille moottoripyöräily ja siitä kirjoittaminen olivat keski-ikästä selviytymistä, sotia edeltävän sukupolven ja sotasukupolven miehillä vanhenemisen käsitteleminen oli ollut vähäpuheisuudessaan toisenlaista. Heillä ei ollut ollut aikaa ja mahdollisuuksia hankkia vapauden illuusion toteuttamiselle välineitä. Lindstedtin ja Mannermaan

keski-ikä tuntui tulevan todelliseksi, kun heistä tuli motoristeja. Arkirooliin kuului suhteellisen vakaa ja arvostettu yhteiskunnallinen asema asiantuntijatehtävissä. Työvelvollisuuksien painamassa keski-ikässä oli aikaa ja mahdollisuus kokeilla uutta roolia.

Oikeus nautintoon

Suomalaisten sukupolvien määrittelyssä on korostunut sota-aika jakolinjana. Vaihtoehtoisesti läntisen maailman sukupolvia on katseltava myös suurina ikäluokkina, jotka Suomessa rajautuvat vuosiin 1945–1950. Tuolloin ikäluokat kasvoivat vuosittain noin sadalla tuhannella, ja näiden suomalaisten varttuessa maahan rakennettiin hyvinvointivaltiota. Heistä varttui ensimmäiset neuvoloita ja laajenevia koulutusmahdollisuuksia hyödyntäneet sukupolvet.

Vaikkei voi sanoa, että nuoruus tunnistettiin ensimmäistä kertaa, elämänvaihe sai monia kaupallisesti hyödynnettäviä ulottuvuuksia. Samalla suurista ikäluokista tuli ensimmäinen ryhmä, jolle oli nuoruudessa tarjolla laajeneva kansainvälinen populaarikulttuuri. Parantunut koulutus, yhteiskunnan vaurastumisen ja työelämän kasvavat asiantuntijatehtävät muokkasivat käsitystä paljon hyvää osakseen saaneista suurista kohorteista.

Kun yhteiskunnan suotuisten edellytysten ja elämäntapojen muutoksen myötä lapsuus ja työelämä tulivat yhteiskuntapoliittisiksi keskustelunaiheiksi, keski-ikä on vähitellen kasvanut elämänpolitiikan kysymykseksi. Tällä hetkellä keski-ikään tulevat suuria ikäluokkia seuraavat ikäryhmät, mutta sen kokemiselle on olemassa tämän jo eläköityneen etujoukon näyttämät etenemisreitit, joihin on kuulunut oman nautinnon ja elämänhalun vaalinta.

Motoristitarinoissa oli kyse hieman saman tyyppisestä kokemisen sfääristä kuin kolmannen vuosituhatvuoden parisuhdeoppaissa, joissa on havahduttu keski-ikässä vaanivaan tylsistymiseen. Keskittyminen parisuhdeeseen on ollut mahdollista, jos elintaso on suonut rahahuolista vapaan arjen, mutta samalla tunnekeskeinen ympäristö on saattanut paljastaa sen, mitä kypsän ihmisen arjesta on puuttunut, jos vaikkapa pariskunnan toinen osapuoli ei ole tunnistanut puolison tapaa osoittaa rakkautta. Siinä missä sotien ja suuren murroksen sukupolven keski-ikäiset pariskunnat saattoivat vaieta seksistä, seuraavat polvet toivat sen keskiöön. Näille keski-ikäisille seksi ei ollut vain nuoria varten, kuten aiemmin oli julkisuudessa annettu ymmärtää, ja siksi siitä ei ollut syytä vaieta.

Suvi Turtiaisen vuoden 2011 opaskirjassa *Himoitse, leiki ja rakasta* hoidetaan parisuhdetta, jossa aviomies on paljastunut parantumattomaksi työnarkomaaniksi. Lähtötilanteessa mies on osoittanut läpi ruuhkavuosien rakkauttaan uppoutumalla uraansa, mutta se ei enää puolisolle riittänyt eikä tuntunut hyvältä. Kun vielä 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla ja myöhemminkin avioliitto oli naiselle keino irtaantua lapsuudenkodista, nyt sen oli oltava myös hupia. Suvi Turtiaisen opeilla keski-ikäiseksi mieltyvä pariskunta pelastaa yli kaksikymmentä vuotta kestäneen avioliittonsa ja löytää reitin sytyttävään seksiin, mikä onnistuu luopumalla lukkiutuneista rooleista.¹⁷

Samana selviytymisohjeen keski-ikäiselle naiselle antaa Sari Järnin pieni kirja nimellään *Hiirestä puumaksi*. Kirjoittaja haluaa puhutella naisia, jotka ovat velvoitteiden taakan alle unohtaneet oman seksuaalisuutensa. Hän kannustaa irtiottoihin ja olemaan ”hetken ajan se hupsu nuori nainen, joka ei saanut koskaan tarpeekseen”.¹⁸ Naisen oli siis tärkeää tunnistaa muutostarve ja löytää uudenlainen itseymmärrys, jopa itsekkyyks sekä oikeus nautintoon.

Hupsuttelevaa naista etsivä kirja viittaa nimellään niin kutsuttuun puumailmiöön. Vuoden 2018 Kielitoimiston sanakirjan mukaan puuma tarkoittaa matalajalkainen amerikkalaisen kissaeläimen ohella muutakin. Se viittaa kuvaannollisesti naiseen, joka osoittaa kiinnostusta itseään

huomattavasti nuorempia miehiä kohtaan. Siitä lähtien kun asia 2000-luvulla tuli populaarijulkisuuteen, on keskusteltu, onko ilmiö totta. Todistusaineistoa on pikemmin sellaisesta, että puolisoa etsivät naiset keskittyvät miehiin, joilla on varallisuutta ja statusta. Varakkaat nuoret miehet ovat edelleen miellyttäviä nuoriin naisiin. Puumailmiö on silti viipynyt julkisuudessa, ja tätä ovat edesauttaneet puumanaisiksi nimetyt tunnetut henkilöt kuten näyttelijä Demi Moore ja poptähti Madonna, jotka ovat seurustelleet itseään nuorempien miesten kanssa.¹⁹

Populaarijulkisuus tarttui puumiin 2010-luvulla, ja oletettu ilmiö toistui taajaan viihdeuutisissa. MTV:n Helmi-sivusto teetti vuonna 2011 kyselyn, johon tuli 1800 vastausta. Vastanneista 65 prosenttia piti puumailmiötä myönteisenä ja tuki kannanotoissaan naisia. Vastajista 16 prosenttia arvioi ilmiön kielteiseksi ja 12 prosenttia ei osannut sanoa mielipidettään. Olipa myös ihmisiä, jotka eivät tunteneet asiaa ollenkaan.²⁰

Selvää on, että puumailmiöön on julkisuudessa liitetty enemmän myönteisiä arvioita kuin setämieheen, jota käytetään keski-ikäisestä, asenteiltaan vanhoillisesta miehestä. Sanaa voinee pitää yhtenä miespuolista keski-ikäistä luonnehtivana puuman vastineena, sillä setämiehen olemukseen voi kuulua kiinnostus nuoria naisia kohtaan. Sosiaalisen median aineistoja analysoineen kielentutkijan Vesa Heikkisen mukaan setämies-sana liittyy paljon useammin kielteisiin adjektiiveihin kuin myönteisiin. Negatiivisia ilmauksia ovat muun muassa pervo, irstas, vihainen ja pelottava.²¹

Millä tavoin puuma- tai setämiesilmiö liittyvät keski-ikästä selviytymiseen tai sen hyväksymiseen? Molemmat ovat sukupuolitettuja ilmaisuja, jotka paitsi antavat ilmiöille nimen, myös luovat sellaisia. Setämieheen liittyvät kielteiset mielikuvat kumpuavat tungettelevasta ja alistavasta maskuliinisesta vallankäytöstä. Setä kantaa 2020-luvulla patriarkaalisen vallan taakkaa, kun taas puumaan on populaarijulkisuudessa liitetty vapautumisen ja mahdollisuuksien aspekti. Se antaa hahmolle leikkisyyttä.

Mielikuvien tasolla setämies on kiinni menneisyydessä, kun taas puuma henkilöi nykyaikaista hetkeen tarttumista. Jos setämies on selviytyjä, hänen hahmonsaa on kuluneessa rooliasussaan surullinen ja nykykielenkäytössä jopa toksisen maskuliininen. Hänellä on #metoo -kampanjan paljastuksissa tahriintuneen keski-ikäisen miehen kasvot. Puuman hahmo kamppailee altavastaajana itselleen julkista tilaa vaikkapa nettideittailien ja edustaen vapaaehtoisuutta sekä hulluttelua.

Helsingin keskustassa sijaitsevaan keski-ikäisten tanssiravintolaan Mummotunneliin on julkisuudessa liitetty samanlaista leikkisyyttä kuin puumailmiöön. 2010-luvulla suosituksi tullutta paikkaa kutsutaan myös puumalaariksi, joka tulee englanninkielisestä ilmaisusta *puma outlet*. Ravintola sijaitsee useampaa helsinkiläisestä anniskelupaikkaa erottavalla sisäkäytävällä. Kesällä 2019 *Helsingin Sanomien* toimittaja vieraili bilediskon kesätunnelmissa ja löysi nettitreffien aikakaudella voimissaan olevan perinteisen tapailukulttuurin ja havainnoi sitä, miten vähän maan pääkaupungin keskustassa on paikkoja kypsemmille hurvittelijoille. Sellainen oli Mummotunneli, jossa keski-ikäiset miehet ja naiset hakivat seuraa tanssin ja alkoholin merkeissä. Toimittajan haastatteleman miehen havainnoissa kiteytyi olennainen asiakasprofiilista: ”Nyt kaikki ovat vanhempia, niin minäkin.”²²

Henkistyminen ja itsearviointi

Keski-ikäisen seestymiskokemuksen jäljittämisen tuntuu johdonmukaiselta palata elämäntieteeseen ja psykologiaan. Sen mukaan ihminen siirtyy viidenkymmenen ikävuoden tienoilla yksilöllisten päämäärien vaiheeseen, ja tällöin hän ei hae elämän merkitystä muilta vaan tutkii itseään. Tämän voi ymmärtää vaiheittaisen kehittymisen tulokseksi, jossa keski-ikäinen on löytänyt uudenlaisen inhimillisen olemisen tavan ilman egoismia tai narsismia.²³ Kyse on kehityksestä,

jollainen jatkuu tästäkin. Jollekin vaihe voi merkitä kasvanutta kiinnostusta kulttuuria ja taidetta kohtaan.

Tutkimustieto kertoo, että sukupuolet selviävät kulttuurin harrastamisen ja luovuuden saralla keski-ikästä erilaisin keinoin. Omaehtoinen luova toiminta on ollut vanhenevan väen kasvava harrastus. Kulttuuripoliittisen tutkimuksen edistämissätiön CUPOREn vuonna 2012 tekemän tutkimuksen mukaan 45 prosenttia 50 vuotta täyttäneestä väestöstä harrasti jotain luovaa toimintaa. Haastatteluaineisto kertoo, että monilla oli jopa useita luovia harrasteita, joita naisilla oli miehiä useammin. Miehistä puolet eivät olleet oman kertomansa mukaan koskaan harrastaneet taiteellista tai luovaa toimintaa, kun taas naisista kolmasosa ei ollut ollut mukana luovassa toiminnassa.²⁴ Kun keski-ikäinen lähti 2010-luvulla kulttuuritilaisuuteen, valitsi nainen teatterin ja miehelle kulttuuria oli urheilutapahtuma. Mies jäi myös naista useammin kotiin.²⁵

Keski-ikässä ilmenevä henkistymisen ja itsearviointin tarve on voinut merkitä käännekohtaa myös kulttuuria ammatikseen tehneillä. Yhdeksänkymmentäluvun alussa muutamat suomalaiset 1960-luvun vasemmistoradikaalit luotasivat uudelleen asenteitaan kristinuskoon ja jopa kirkkoon. Kolmekymmentä vuotta aiemmin kirkko oli ollut kulttuuriradikaaleille tuuletusta kaivannut konservatiivisuuden linnake, mutta monien yllätykseksi keski-ikäistyneet, entiset kumoukselliset alkoivat puhua kristinuskosta lempein äänenpainoin. Monen oman todistuksen mukaan pulma ei ollutkaan ollut uskonnossa, vaan silloisessa kirkossa. Muun muassa teatteriohjaaja Kalle Holmberg oli hakeutunut jo aiemmin ortodoksisen ajattelun pariin. Hän on muistellut matkaansa pitkäksi marssiksi marxilaisuudesta ortodoksiaan.²⁶

Joulukuussa 1992 *Suomen Kuvalehden* haastattelema kirjailija Arvo Salo kertoi liittyneensä takaisin evankelisluterilaiseen kirkkoon. Samassa jutussa kerrottiin vasemmistoradikaalina tunnetun teatteriohjaaja Kaisa Korhosen pakinoivan Herättäjä-yhdistyksen lehdessä.²⁷

Korhonen oli papin tytär ja ollut Helsingissä toimivan Ylioppilasteatterin johtaja 1960-luvun puolivälissä, jolloin näyttämö oli ollut toistaiseksi poliittisimmillaan. *Helsingin Sanomien* viisikymmenvuotishaastattelussa heinäkuussa 1991 Korhonen kertoi palanneensa papin tyttäreksi jo aikoja sitten ja huomautti, että jokaisen pitää tehdä paluu osana henkistä kehitystään. Nuorena hän kielsi kodin ihanteet ja haki uudet, mutta nyt hän antoi ymmärtää elävänsä sovussa menneisyyden kanssa.²⁸ Vuonna 1993 ilmestyneissä muistelmissaan Korhonen kirjoitti, miten oman elämän hahmottaminen tapahtui jälkikäteen. Asioiden keskellä kokija oli heitteillä tunnetilojen ja -reaktioiden viedessä, ja tekojen linja näkyi vasta jälkikäteen. Hänen mukaansa oli kyse selviytymisestä, joka ei tarkoittanut onnistumista vaan parhaansa tekemistä nihkeissäkin vaiheissa siten, että jonkinmoinen itsekunnioitus säilyi.²⁹

Yhdeksänkymmentäluvun alkupuoli saattoi olla henkistymiselle houkuttelevaa aikaa, jos sellaiselle oli taloudelliset mahdollisuudet. Neuvostoliiton hajoaminen vuonna 1991 oli vienyt Suomen talouslamaan, jonka syvin aallonpohja oli vasta edessä. Tuhannet hakivat keinoja selvitäkseen pelkästään arkisessa taloudenpidossa. Keski-ikäisten vasemmistolaisten ajattelijoiden tulkittiin etsivän ratkaisua Neuvostoliiton loppumista seuranneeseen moraaliseen tyhjiöön, johon tukea tarjosi kristillisuus.

Neuvostoliiton hajottua jotkut näkivät vasemmistolaiseen liikkeeseen kuuluneiden erityisesti tarvitsevan oman menneisyytensä selvittämistä. Tämä ajatus koski vahvimmin vähemmistökommunistien niin sanottua taistolaisista liikettä. Siinä missä 1960-luvun radikalismi oli pölyttänyt konservatiivisen Suomen isänmaallisia arvoja, taistolaisuus oli 1970-luvulla hakenut oikeaoppista kommunismia Kremlin suunnasta. Vuonna 2004 kirjailija Ilkka Kylävaara arvioi ristiriitaisen vastaanoton saaneessa *Taistolaisuuden mustassa kirjassa* oman ja kanssakokijoiden

järjestäytymisen harharetkenä yhtäältä varmuuden ja toisaalta epäilyn aikaan.³⁰ Näkökulma oli korostetun subjektiivinen.

Tuolloin kuudettakymmenettä ikävuottaan lähennyt muistelija tiivisti liikkeen kollektiiviseksi harhaksi, kun taas toisaalla kirjailija ja poliitikko Satu Hassi arvioi muistelmissaan omaa vähemmistökommunistimenneisyyttään toisesta tulokulmasta. Keski-ien vaihtuessa seuraavaan ikään hän katseli aktivismin vuosiaan nuorta itseään ymmärtäen. Hänelle vaikkapa Neuvostoliiton ihannointi ja ylilyönnit eivät olleet liikkeen koko kuva, vaan harjoitettu sotilasvallan, sotien ja länsimaisten suuryhtiöiden kritiikki olivat asioita, joita ei edelleenkään ollut syytä hävetä.³¹ Ensimmäiselle keski-ikäiselle muistajalle poliittisessa menneisyydessä lymysi liki kymmen vuoden pituinen erehdys, kun taas toiselle se oli ollut nuorison kapinaliike, jonka syntyyn oli vaikuttanut niin oman maan lähihistoria kuin kansainväliset virtaukset.

Sinällään länsimaisen kulutuskeskeisen elämäntavan ja markkinatalouden epäily on kautta aikojen voinut johtaa valintoihin, joissa ulkoisesta hyvästä on haluttu luopua. Tarve elämänmuutokselle ja henkistymiselle voi sattua niin nuoren kuin vanhan kohdalle. Milla Peltonen kertoo vuonna 2020 ilmestyneessä kirjassaan *Erakot*, miten eristäytymisen valinheet jäsentävät kokemuksiaan, joissa vanheneminen syventää arkea ja edesauttaa henkistymistä.

Valokuvaaja Marttila Anttila vietti nuoruudessaan 1970-luvun jälkipuoliskolla jakson Sri Lankassa erakkomunkkina. Erakkous jäi taakse, mutta se herkisti havaitsemaan sen, että saavuttaakseen tietoisien elämäntavan ja läsnäolemisen kyvyn, ei tarvitse mennä kauas, vaan arvokas arki voi löytyä läheiseltä metsäpolulta. Anttilan mukaan juuri vaatimattomat puitteet olivat tavoiteltavia koko maapallon mitoissa ja tukivat sen monimuotoisuuden säilymistä. Ekologisin syin perusteli ratkaisuaan myös yksin metsätaipaleiden takana asuva Marketta Horn, seitsemänkymmipisenä keski-ien taakseen jättänyt ympäristöaktivisti, jonka arkeen kuului henkistyminen ja ihmiselämän ymmärtäminen nelivaiheisena kaarena. Ensimmäisessä oppimisvaiheessa sisäistämme, miten maailmassa eletään, toisessa vaiheessa osallistutaan ja kasvatetaan uutta polvea, kolmannessa vaiheessa luovutaan ja neljäntenä seuraa askeesi.³²

Vaikka erakkous on poikkeuksellinen ja äärimmäinen ratkaisu, valinta kertoo, miten keski-istä selviytymiseen usein kuuluu etäisyyden otto entiseen. Monelle ikääntyminen on hiljaista irtautumista monista asioista, jotka ennen tuntuivat tärkeiltä. Vanheneminen olisi siis keskittymistä olennaiseen. Iän viisastama erakko ymmärtää, että vanhetessa näkökulma maailmaan muuttuu.

Muistamisen kerrokset

Suuriin ikäluokkiin kuulunut teologi Martti Lindqvist muotoili toisaalla ikääntymisen tuntojaan herkistymisenä ajan kokemiselle. Kun ajan rajallisuus tuli tutuksi, se askarrutti ja kiehtoi yhä enemmän. Kouluttajana työskennelleelle Lindqvistille kiinnostavan näkökulman avasi opiskelija, joka selitti vanhemmiten kullakin hallussa olevan ajan lisääntyvän. Aluksi kummalliselta tuntunut ajatus avautui. Tämähän merkitsi sitä, että kaikki eletty ja koettu jalostui osaksi omaa minuutta.³³ Näin ymmärrettynä aikamme määrä meissä kasvaa, koska kaikki menneet kokemukset ovat palautettavissa mielen uumenista, ja nämä myös muokkaavat meitä. Keski-ässä ihmisessä on läsnä jo monen monta aikaa, ja tämä oivallus tyynnyttää mieltä.

Jos ajan kokemisen ymmärtää näin, keski-ässä vastaantulevaa elämän rajallisuuden paljastavaa horisonttia ei tarvitse pitää jatkuvasti kiikarissa. Oman keski-ien selviytymisoppaan sisältöön voi vaihtaa tarkastelukulmaksi kaiken ajan, mitä on ollut ja mitä on vielä tulossa. Menneisyyden varannosta löytyy jaksottavia käännekohtia, joiden avulla voi avata muistin lukkoja. Keski-ikäisen

selviytymisoppaaseen kuuluu muistaminen, sillä se auttaa ymmärtämään, että monia polkuja on kuljettu ja risteyksiä ohitettu. Muistettavaa on paljon, mutta samalla keski-ikäisyyteen havahtunut selviytyjä voi katsoa eteenpäin ahdistumatta iltatuulen viestistä, samasta viestistä, jota aistivat lukemattomat kanssakulkijat.

Keski-ikäisellä on oikeus ja joskus jopa velvollisuus muistaa. Elämänsä tärkeitä etappeja esseisiinsä peilannut Kalle Holmberg huomautti, ettei elämä ollut ainoastaan sitä, minkä on elänyt. Siihen kuului myös se, minkä muistaa eläneensä tai mitä muistaa muille kerrottavaksi.³⁴ Joskus muistaminen voi olla kipeää tilintekoa, mutta myös oman henkilöhistorian peilausta, jota keski-ikäisen omat lapset eivät jaksa kuunnella.

Se voi olla kuitenkin menneen pohtijalle henkistä itselääkintää tai nostalgista kaihoa aikaan, jolloin tehtiin parempaa musiikkia, kirjoitettiin parempia kirjoja tai ohjelmistossa oli koskettavampia elokuvia – tai mitä vaan. Omassa menneisyysuhteessa voi lymytä tällainen joko tiedostamaton tai tiedostettu itsepetos, mutta parhaimmillaan muistelijan ote on kuin oman elämänsä historioitsijalla, joka katsoo nykyhetkestä taaksepäin ja kysyy, miten ja mistä olen tähän tullut. Hän etsii syitä ja vaikuttimia valinnoilleen. Ne saattoivat tuntua omilta ja henkilökohtaisilta, mutta jälkikäteen eilispäivän yksilöllisyydessä näkyy sukupolvien kokoisia ja jakamiskelpoisia kokemuksia, joissa on enemmän samuutta kuin eroja. Kunkin kokemus on tietenkin oma, mutta muistelijan oikea yleisö on toiset keski-ikäiset.

Kirjallisuus

Druckerman, Pamela: *Mademoisellesta mademeksi. Tarina keski-ikästymisestä*. Suomennos Terhi Vartia. Alkuteos: *There Are No Grown-Ups: A Midlife Coming-of-Age Story* 2018. Siltala, Helsinki 2019.

Dunderfelt; Tony: *Elämänkaaripsykologia*. 14. uudistettu painos. WSOYpro 2011.
Haavio-Mannila, Elina ja Snicker, Raija: *Päivätanssit*. WSOY, Helsinki 1980.

Hassi, Satu: *Mannerheim-solki ja punalippu*. Kustannusosakeyhtiö Siltala, Helsinki 2018.

Heikkinen, Vesa: Somen setämies. Määrästä ja merkityksistä. Teoksessa *Kuinka mahottomasti nää tekkiit. Juhlakirja Harri Mantilan 60-vuotispäivän kunniaksi*. Toim. Sisko Brunni, Niina Kunnas, Santeri Palviainen ja Jari Sivonen. *Studia humaniora ouluensia*. Oulun yliopisto, 2018, 429–444.

Holmberg, Kalle: *Viimeinen erä. Kirjoituksia teatterista ja elämästä*. Kustannusosakeyhtiö Siltala 2010, Helsinki,

Järn, Sari: *Hiirestä puumaksi*. Tammi, Helsinki 2012.

Jääsaari, Johanna: *En ole maalainen enkä kaupunkilainen, en kapitalisti enkä kommunisti. Elämäntavan muutos, politiikka ja privatisoituminen kolmen sukupolven elämäkertojen valossa*. Yleisen valtio-opin laitos. Tutkimustietoa politiikasta ja hallinnosta I. Helsingin yliopisto 1987.

Kokko, Katja: I Keski-ian määrittelyä ja kuvailua. Teoksessa *Keski-ikä elämänvaiheena*. Toim. Lea Pulkkinen & Katja Kokko. Jyväskylän yliopiston psykologian laitoksen julkaisuja 352. Jyväskylän yliopisto 2010, 1–4.

Korhonen, Kaisa: *Uhma, vimma, kaipaus. Muistiinpanoja työstä ja elämästä*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki 1993.

Kylävaara, Ilkka: *Taistolaisuuden musta kirja. Muistoja*. Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 2004.

Lindqvist, Martti: *Keskeneräisyyden puolustus*. Otava, Helsinki 1999.

Lindstedt, Risto: *Moottoripyörä ja miehen mieli. Erilainen matkakirja*. Kirjapaja, Helsinki 2008.

Mannermaa, Mika: *Matka*. Ihmisen ääni 32. WSOY, Helsinki 2002.

Peltonen, Milla: *Erakot. Omintakeisten suomalaisten elämäntarinoita*. Into, Helsinki 2020.

Piela, Ulla (toim.): *Satasärmäinen nainen. Elämäkertoja*. Kalavalaisten Naisten Liiton julkaisuja. Kansanelämän kuvauksia 35. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1992.

Piela, Ulla ja Palin, Eva (Toim.): *Se on elämää. Toimihenkilöiden arkea ja juhlaa*. Kansanelämän kuvauksia 28. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1988.

Pirsig, Robert: *Zen ja moottoripyörällä ajamisen taito*. WSOY, 2010.

Pynnönen, Katja ja Mitchell, Ritva: *Ikääntyvät ja ikääntyneet taiteen ja kulttuurin kentillä. 50+ Kulttuuribarometrin tuloksia*. Kulttuuripolitiikan edistämissäitiö. Cuporen julkaisuja 20. Helsinki 2012.

Siimes, Mika (toim.): *Eläköön mies. Mieselämäkertoja*. Kansanelämän kuvauksia 40. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1994.

Siimes, Mika: Lukijalle. Teoksessa *Eläköön mies. Mieselämäkertoja*. Toim. Mika Siimes. Kansanelämän kuvauksia 40. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1994, 7–10.

Turtiainen, Suvi: *Himoitse, leiki ja rakasta. Avioliiton pelastustarina*. Gummerus, Helsinki 2011.

---

¹ Kokko 2010, 3.

² Druckerman 2019, 279.

³ Piela ja Palin 1988, 367–368.

⁴ Piela 1992, 42.

⁵ Haavio-Mannila ja Snicker 1980, 12.

⁶ SKS KRA Sata 13–27.1991. Sata 15220–15320, Satasärmäinen nainen 1990–1991. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS).

⁷ Piela 1992, 136.

⁸ Piela 1992, 188.

⁹ Siimes 1994, 7–9.

¹⁰ Siimes 1994, 37–38, 54.

¹¹ Siimes 1994, 132.

¹² Jääsaari 1987, 123.

¹³ Juha-Pekka Raeste: Moottoripyörien ostajat harmaantuvat. *Helsingin Sanomat* 4.8.2019.

¹⁴ Mannermaa 2002, 22–23.

¹⁵ Lindstedt 2008, 36–37.

¹⁶ Mannermaa 2002, 55.

¹⁷ Turtiainen 2011.

¹⁸ Järn 2012, 7–10.

¹⁹ Anssi Miettinen: Tutkimus: Puuma-ilmiö on pelkkä myytti. *Helsingin Sanomat* 20.8.2010.

²⁰ Puumabuumi miellyttää naisten lisäksi myös miehiä, 23.2.2011 (Päivitetty 14.9.2012)

<https://www.mtvuutiset.fi/artikkeli/puumabuumi-miellyttaa-naisten-lisaksi-myos-miehia/3284740#gs.wyq2k6> [haettu 21.2.2020].

²¹ Heikkinen 2018, 434.

²² Emilia Kangasniemi: Kesäyön huumaa. Mummotunneli on keski-ikäisten juhlijoiden piilopaikka, jossa seuraa etsitään rohkeasti. *Helsingin Sanomat* 14.6.2019.

²³ Dunderfelt 2011, 158–159.

²⁴ Pynnönen ja Mitchell 2012, 103.

²⁵ Essi Salonen: Heavyuserit. *Suomen Kuvalehti* 9/2017, 29.

²⁶ Holmberg 2010, 31.

²⁷ Riitta Pyysalo: Kaukokaipuu ja koti-ikävä. *Suomen Kuvalehti* 51–52/1992, 22.

²⁸ Leena Hietanen: Takki ei käänny vaikka voissa paistaisi. 50-vuotias. *Helsingin Sanomat* 20. 7.1991.

²⁹ Korhonen 1993 388–389.

³⁰ Kylävaara 2004, passim, erit. 12–13, 86.

³¹ Hassi 2018, 394.

³² Peltonen 2020, 148–149, 203–204.

³³ Lindqvist 1999, 218–219.

³⁴ Holmberg 2010, 67.